

DUNYONING LINGVOMADANIY MANZARASI VA UNING TILDA AKS ETISHI

Xamroxonova Sokinaxon Jo'raxon qizi
Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika
universiteti Olmaliq filiali O'zbek tili va adabiyoti
kafedrası o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7179882>

Annotatsiya: Odamning dunyo haqidagi madaniy va etnik g'oyalari bilan bog'liq lingvomadaniy tushunchasini yoritib berish bilan bog'liq. Kontsepsiyalar asosiy toifalar sifatida insonning bilim jamg'armasini shakllantirishda va ma'lumot uzaytirishda ishtirok etadi, shuning uchun qiyosiy tadqiqotlar katta qiziqish uyg'otadi

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, etnik g'oya, lingvomadaniy, tilshunoslik, madaniyshunoslik, urf-odat, an'ana

Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Tadqiqotchilarning qayd qilishicha, "lingvokulturologiya" (lot. lingua "til"; cultus "hurmat qilish, ta'zim qilish"; yunon. "ilm, fan") termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi (Yu.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyev, V.Shaklein, V.A.Maslova) tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'lgan.

Madaniyatshunoslik (kulturologiya) insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, san'at va boshqa sohalarga ko'ra o'zini o'zi anglashini tadqiq etsa, tilshunoslik tilda olam lisoniy manzarasining mental modellar ko'rinishida aks etadigan va qayd qilinadigan inson dunyoqarashini o'rganadi. Lingvokulturologiyaning predmeti o'zaro chambarchas aloqada, muloqotda bo'lgan til va madaniyat sanaladi. Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, o'zaro ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi. Lingvokulturologiya etnolingvistika va sotsiolingvistika bilan chambarchas aloqadadir. Hatto V.N.Teliyaga ko'ra, lingvokulturologiya etnolingvistikaning tarkibiy qismidir. Biroq lingvokulturologiya ham, etnolingvistika ham o'z mohiyatiga ko'ra alohida fanlardir. Etnolingvistika yo'nalishining ildizlari Yevropada V.Gumboldtdan boshlanib, Amerikada F.Boas, E.Sepir va B.Uorf; Rossiyada D.K.Zelenin, Ye.F.Karskiy, A.A.Shaxmatov, A.A.Potebnya, A.N.Afanasyev, A.I.Sobolevskiy va boshqalarning izlanishlariga borib taqaladi. V.A.Zveginsev etnolingvistikani tilning jamiyat ijtimoiy strukturasi yoki xalqning madaniyati, an'analari,

urfodatlari bilan aloqasini o'rganadigan yo'nalish sifatida tavsiflagan edi. Lingvokulturologiya quyidagi tushunchalar bilan uzviy bog'liq.

Ma'lumki, hozirgi vaqtda tilshunoslik fanida til birliklarini o'rganishda antropotsentrik yondashuv alohida o'rin egallaydi. Ushbu yondashuv jihatidan «inson faktori» til birliklarining shakllanishi va rivojlanishida birlamchi faktorlardan biri hisoblanadi. Ushbu antropotsentrik qarashning rivojlanishi natijasida tilshunoslikda bir qator yangi fanlar, jumladan, lingvokulturologiya fani paydo bo'ldi.

Til insonning dunyo haqidagi bilimlarini shakllantirishning eng muhim usulidir. Faoliyat jarayonida ob'ektiv dunyoni namoyon etib, shaxs bilish natijalarini so'zlar bilan belgilaydi. Tilshunoslikda aks ettirilgan ushbu bilimlarning umumiylik turli xil tushunchalarda "tilning oraliq dunyosi" yoki "dunyoning lug'aviy vakili" yoki "dunyoning lingvistik modeli" yoki "dunyoning lingvistik tasviri" deb nomlanadi. Biz uning oxirgi muddatini afzal ko'rganimiz sababli uning keng tarqalganligi. (Apresyan 1995: 6).

Tilshunoslikda XX asrning oxirlariga kelib "til madaniyat bilan bog'liq bo'lib qolmasdan, balki uning o'zi madaniyatdan o'sib chiqqan va uni ifodalaydigan vositadir" degan faraz qabul qilina boshlandi. Ayni paytda til madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi (matnlar ko'rinishida) va uning tarkibiy qismidir. Chunki til vositasida madaniyatning moddiy va ma'naviy asarlari yaratiladi. Ana shu g'oya asosida ming yillar davomida shakllangan

lingvokulturologiya fanning yangi, maxsus sohasi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Lingvokulturologiya tilshunoslikdagi antroposentrik paradigmaning mahsuli bo'lib, u so'nggi o'n yilliklar davomida rivojlanib kelmoqda. XXI asrning boshlariga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo'nalishlardan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilda va diskursda o'z aksini topgan va mustahkamlangan xalq madaniyatini o'rganadi. U birinchi navbatda, muayyan madaniyatning mif, afsona, urf-odat, an'ana, udum, taomil, ramzlarini va h.k.ni tadqiq etadi. Mazkur konseptlar madaniyatga taalluqli bo'lib, ular tilda maishiy va taomil muomalasi shaklida mustahkamlanadi. V. N. Teliyaga ko'ra, lingvokulturologiya, avvalo, jonli kommunikativ jarayonlarni va ularda qo'llaniladigan til ifodalarining sinxron harakatdagi xalq mentaliteti bilan aloqasini tadqiq qiladi. Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o'rganuvchi fan bo'lib, o'zaro aloqadorlikda bo'lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. Binobarin, V.N. Teliya bu haqda shunday yozadi²: "Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog'i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo'lgan inson to'g'risidagi antropologik paradigмага xos bo'lgan yutuqlar majmuasidir"². G.G.Slishkinga ko'ra, "Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog'i, insondagi madaniyat omiliga yo'naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo'lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigмага tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi"

N. Alefirenko lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflaydi: - lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog'langan bo'lib, u sintezlovchi xususiyatga ega; - lingvokulturologiyaning asosiy e'tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi; - lingvokulturologiya tilshunoslik fanlariga kiradi, shuning uchun uning tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillari o'qitish jarayonida amaliy foydalanish mumkin; - lingvokulturologiya tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlari: a) lisoniy shaxs; b) til madaniy qadriyatlarning semiotik gavdalantirish tizimi hisoblanadi. Tarixan dunyoning lingvistik manzarasi g'oyasi Vilgelm fon Xumboldt va Neo-Gumboldtiylarning tilning ichki shakli haqidagi g'oyalariga, shuningdek, lingvistik nisbiylik haqidagi gipotezaga yoki Edvard Sepir va Benjamin Vorfning lingvistik determinizmiga oid bo'lib, uning asosiy qoidalari quyidagicha: til uning fikrlash turini belgilaydi. atrofdagi dunyo fikrlash amalga oshiriladigan tilga bog'liq.

V. fon Gumboldt birinchi bo'lib til va tafakkurning milliy tarkibiga e'tibor qaratgan. Uning ta'kidlashicha, "turli tillar millat uchun o'ziga xos tafakkur va

idrok etish organidir" (V. fon Xumboldt 1985: 324). V. fon Gumboldt tilni tafakkur va voqelik o'rtasidagi "oraliq dunyo" deb hisoblaydi, shu bilan birga til alohida milliy dunyoqarashni o'z ichiga oladi. Olim "oraliq dunyo" (nemis: Zwischenwelt) va "dunyoning manzarasi" (nemis: Weltbild) tushunchalari o'rtasidagi farqni ta'kidlaydi. Gumboldtning "oraliq dunyo" bu odamning haqiqatni idrok etishini belgilaydigan lingvistik faoliyatning statik mahsulidir. Uning birligi "ruhiy ob'ekt" - kontseptsiya. Dunyoning manzarasi - bu harakatlanuvchi, dinamik mavjudot, u doimo o'zgarib turadi, chunki u haqiqatan ham til aralashuvidan hosil bo'ladi. Uning birligi nutq aktidir (V. von Xumboldt 1984: 48). Shunday qilib, ikkala tushunchani shakllantirishda til katta rol o'ynaydi: "Til - bu fikrni shakllantiradigan organ, shuning uchun inson shaxsini shakllantirishda, undagi tushunchalar tizimini shakllantirishda, avlodlarga to'plangan tajribani unga topshirishda etakchi rol o'ynaydi" (V. fon Humboldt) 1985: 78).

"Dunyoning lingvistik manzarasi" atamasi (nemis tilidagi Weltbild yoki Weltbild der Sprache) nemis tilshunosi Leo Vaysgerber tomonidan fanga kiritildi. Tilshunoslik sohasidagi eng nufuzli vakili va rahbari sifatida tan olingan ushbu mutaxassis tilning inson tafakkuri va amaliyotiga nisbatan faol rolini ta'kidlab, "til - bu faoliyatning mahsuli emas (Ergon), balki faoliyat (Energiya)" (Gumboldt 1984: 70)) Ushbu pozitsiyani rivojlantirgan holda L. Vaysgerber tilni o'rganishda "baquvvat" yondashuvni taklif qildi, bu kuchning tilida kashfiyotni o'z ichiga oladi, shu tufayli u o'z ma'ruzachilarining ham kognitiv, ham amaliy faoliyatiga faol ta'sir qiladi. Til o'rganishga o'xshash yondashuv til ta'sirini o'rganishni o'z ichiga oladi. Zamonaviy terminologiyada bu tilning kognitiv va pragmatik funktsiyalarini o'rganishga qaratilgan yondashuv sifatida talqin qilinishi mumkin. L. Vaysgerber bu funktsiyalarni butun dunyoning lingvistik manzarasidan emas, balki uning tomonlaridan biri - idiotik (ya'ni, ba'zi bir jamiyatda, ba'zi bir vaqtlarda va ba'zi bir makonda ishlatiladigan haqiqiy mavjud belgi tizimi) aniqladi, bu aniq amalga oshirishdir. umuman til xususiyatlari). Biroq, til nafaqat dunyoga, balki butun dunyoga bo'lgan nuqtai nazarni o'zining tarkibiy qismiga birlashtiradi. Boshqacha qilib aytganda, dunyoning ma'lum bir tilda tuzilgan tasviri idiotiklar bilan dunyo haqidagi umumiy bilimlarning sintezidir. Birinchisining manbai - ob'ektiv voqelik, ikkinchisining manbai unga milliy qarashdir. L. Vaysgerber "Worten der Welt" toifasidan foydalanib, dunyoning lug'aviy manzarasini o'rganishda "baquvvat" yondashuvni sharhladi, bu so'zma-so'z "dunyoni aldash" degan ma'noni anglatadi. Dunyoning xudosizligi (boshqacha aytganda, og'zaki so'zlashuv) voqelikni so'zlar orqali muayyan qismlarga ajratishni o'z ichiga oladi. Tillar nafaqat ular tarkibiga

kiradigan so'zlar sonida, balki ularning ichki shakllarida ham farqlanadi. Va bu, o'z navbatida, har xil tillar orasida nafaqat barcha tillar dunyoni bir xil segmentlarga bo'lishini, balki sifat jihatidan bir-biridan farq qiladigan miqdoriy simmetriya mavjudligini anglatadi

Leo Vaysgerber, shuningdek, dunyoning ilmiy va lingvistik rasmlarining nisbati muammosini hal qilishga harakat qildi. Bu erda u nemis faylasufi va kulturologi Ernst Kassirerning izidan bordi, u olimning ishi, shu qatorda, unga erishish uchun o'z tadqiqotining ob'ekti tushungan tilni ozod qilish kerak, deb hisoblar edi. E. Kassirer shunday deb yozgan edi: "... falsafiy bilimlar, avvalambor, til va afsona zanjirlaridan majburlanadi, u fikrlarni sof eterga aylantirmasdan oldin, inson nomukammalligining guvohlarini olib tashlashi kerak." (Kassir). Kassirer til ongini ilmiy ongdan ustunligini tan oldi. Biroq, u buni faqat olimning ishining ma'lum bir mavzuni o'rganishga qaratilgan ishining dastlabki bosqichida tan oldi. Shunday qilib, u "... barcha nazariy bilimlarning boshlang'ich nuqtasi - bu til tomonidan shakllangan dunyo: tabiatshunos ham, tarixchi ham, hatto faylasuf ham ob'ektlarni dastlab til ularni taqdim etganicha ko'radi" deb yozgan. Bu erda "boshida" so'ziga e'tibor berish kerak, shuningdek, har bir olim o'z tadqiqot ongi ustidan hokimiyatni engishga harakat qilishi kerakligini ta'kidlash kerak. Uning so'zlari bilan aytganda, "lingvistik kontseptsiyalar orqali tarbiyalangan ilmiy bilimlar ularni tark etishga harakat qilolmaydi, chunki u zarurat va universallikni talab qiladi, qaysi tillar turli xil dunyoqarashlarning tashuvchisi sifatida mos kelmasligi mumkin va bo'lmasligi kerak" (Kassirer), Kassirer Tilda mustahkamlangan dunyo haqidagi ko'plab fikrlarning ilmda nomaqbulligi g'oyasini tushuntirib berdi.

Boshqa tomondan, ma'lum bir til uchun xarakterli (lingvistik o'ziga xos) tushunchalar sohasida tadqiqotlar olib borilmoqda, ular ikki xususiyatga ega: ma'lum bir madaniyat uchun ular "kalit" (ya'ni ularni tushunish uchun "kalit" beradi), ammo ayni paytda tegishli so'zlar ular muammoli ravishda boshqa tillarga tarjima qilinadi: tarjima qilingan ekvivalenti umuman mavjud emas yoki umuman olganda, mavjud, lekin ma'lum bir so'z uchun xos bo'lgan tarkibiy qismlarni o'z ichiga olmaydi. Mahalliy semantikada ikkala yondashuvni birlashtiradigan yo'nalish rivojlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Usmanova Sh. "Tarjimonlik faoliyatining lingvomadaniy aspektlari" fanidan ma'ruzalar kursi. –Toshkent: 2014.
2. Исламджанова Х. Лингвокультурологические аспекты переводческой деятельности. Учебное пособие. –Т.: 2011.

3. Токарев Г. В. Лингвокультурология. Учебное пособие. –Тула: Издательство ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2009.
4. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, “Наука”, 2010.
5. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. –М., 1990.
6. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. –М., 1998.
7. Воробьев В.В. Лингвокультурология. –М.: Изд.-во Российского университета дружбы народов, 2006.
8. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. Труды по языкознанию. –М., 1982.
9. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. –М., 1997.